

УДК 1 (092) (477)

Співак Володимир**«ІСІХАЗМ» ТА «АКТИВНЕ СЛУЖІННЯ» –
ДВІ ІДЕНТИЧНОСТІ АНТОНІЯ РАДИВИЛОВСЬКОГО**

У статті розглядаються елементи ісіхазму, що наявні у друкованих та рукописних проповідях Антонія Радивиловського. Вперше вводяться в науковий обіг «Общіє слова» Радивиловського як джерело з вивчення історії української філософської думки. Звертається увага на проблему віднайдення принципів відбору та поєднання ідей авторами епохи бароко. Розглядається поєднання ідей ісіхазму та активного суспільного служіння, як двох стратегій поведінки ченця. Робиться висновок про раціональний характер подачі ісіхастських тенденцій, як складової загального образу святості у спадщині Радивиловського.

Ключові слова: українська філософія, морально-етична думка, ісіхазм, українське проповідництво, українське бароко.

Співак В.**ИСИХАЗМ И АКТИВНОЕ СЛУЖЕНИЕ –
ДВЕ ИДЕНТИЧНОСТИ АНТОНИЯ РАДИВИЛОВСКОГО**

В статье анализируются элементы исихазма в печатных и рукописных проповедях Антония Радивиловского. Впервые вводятся в научное использование «Общие слова» Радивиловского как источник для изучения истории украинской философской мысли. Обращается внимание на поиск принципов отбора и соединения идей авторами эпохи барокко. Рассматривается объединение идей исихазма и активного социального служения, как двух стратегий поведения монаха. Делается вывод про рациональный характер подачи исихастских тенденций, как составляющей общего образа святости в наследии Антония Радивиловского.

Ключевые слова: украинская философия, морально-этическая мысль, исихазм, украинское проповедничество, украинское барокко.

Spivak V.

«ISIHASM AND ACTIVE SERVICE – TWO IDENTITY OF ANTONIY RADIVILOVSKIY»

In article elements of isihasm in printed and hand-written sermons Antoniya Radivilovskogo are analyzed. For the first time «the Obschije slowa» of Radivilovskiy as a source for studying a history of the Ukrainian philosophical idea are entered in scientific use. It is paid attention to search of principles of selection and connection of ideas by authors of an epoch of a baroque. Association of ideas isihasm and active social service, as two strategy of behaviour of the monk is considered. It is judged about rational character of submission tendencies of isihasm, as by a component of the general image of sanctity in heritage of Antoniy Radivilovskiy.

Key words: *The Ukrainian philosophy, moral – ethical ideas, isihasm, Ukrainian the sermon, the Ukrainian baroque.*

Активна фаза життя видатного проповідника Антонія Радивилівського, припала на буремну другу пол. XVII ст., час, коли власне відбувалося народження України та формування її модерної культури на засадах європейського бароко. Ще раніше, під впливом подій Брестської унії та полеміки довкола неї, відбувся своєрідний прорив у «руському візантізмі», коли староукраїнська культура стала більш відкритою для сторонніх (західних) впливів. Необхідність полеміки з релігійними опонентами спонукала церковних інтелектуалів до широкого оволодіння здобутками заходу (певна річ, адаптуючи їх до потреб православної церкви), що, своєю чергою, проявлялося у запозиченні насамперед польських латинських та меншою мірою протестантських культурних зразків і практик (на що звертали критичну увагу «традиціоналісти», зокрема Іван Вишенський). Кульмінацією цього процесу стало створення в 1632 р. у Києві Петром Могилою православної колегії на єзуїтський манер (згодом відома як Києво-Могилянська академія), а одним із проявів подібних запозичень стало поступове впровадження практики проповіді, як засобу дисциплінування віруючих.

У другій пол. XVII ст. під впливом козацької революції та Русіни відбувається «народження козацько-руської вітчизни», коли «Русь» (частина політичної вітчизни – Речі Посполитої) перетворюється на самодостатню патріотичну цінність – Україну [9, с. 431–432]. Одночасно відбувається пошук обґрунтувань такого

перетворення, відшуковуючи аргументи для підтвердження власної ідентичності, українські мислителі звертаються до вітчизняної історії та культурних традицій. Польща, таким чином, перестає бути головним взірцем для Київських і Чернігівських інтелектуалів, поступово відбувається повернення до власних джерел «візантізму», який тепер поєднується з культурою українського бароко, замішаною на асимільованих західних взірцях.

Згадані процеси породили, за висловом Джованні Броджі-Беркофф, поліморфізм української ранньомодерної культури [10], тобто поєднання (часто суперечливе) елементів різних традицій, що варіювалося залежно від ситуації, жанрових особливостей і мети твору та авторських вподобань. Отже, постає питання, які саме елементи лягли в основу цієї «гетерогенної культурної системи», адже Схід та Захід не були монолітними і представляли собою таке ж різноманіття культурних напрямів та традицій, а також як і за якими принципами ці елементи обирались авторами.

Метою статті є відповідь на питання: чи присутні (і, якщо так, то у якій мірі) у висловлюваннях Антонія Радивиловського про чернече життя елементи ісіхазму, що були доволі популярні в культурі «руського візантізму» та отримали своє продовження у пізніший період, зокрема у Паїсія Величковського? Відповідь на це питання може доповнити наші уявлення про набір ідей, що розвивалися українськими мислителями епохи бароко, та принципи їх відбору і поєднання.

Джерельною базою дослідження стануть друковані та рукописні проповіді Антонія Радивиловського, зокрема слова, присвячені св. Антонію та Феодосію Печерським зі збірки «Огородок Марії Богородиці», рукописні «Общіє» слова на «Преподобнихъ» та «Преподобнихъ жонь» (наскільки відомо автору, вводяться в науковий обіг вперше), а також окремі проповіді, що, з огляду на смислове навантаження, призначалися для виголошення перед чернецтвом. Зазначені проповіді містять інформацію про належний образ ченця, який намагався донести до слухачів Антоній Радивиловський. Відірваність цієї бази від контексту, тобто відсутність порівняльного аналізу з творчістю Лазаря Барановича, Інокентія Гізеля та Йоаникія Галятовського, може бути виправдана як показовістю Радивиловського щодо набору ідей, що становили загальний інтелектуальний фон епохи, так і «аудиторною» спрямованістю спадщини зазначених мисли-

телів. Так, трактати Гізеля («Мир з богом чоловіку») та Галятовського («Гріхи rozmaitye») та збірка проповідей «Ключ розуменія») призначалися перш за все для парафіяльних священників, а проповіді Барановича творились переважно для суспільної еліти, Радивилівський ж був проповідником-практиком і, перебуваючи на посаді Лаврського проповідника, безумовно, виголошував свої «слова» перед чернечою братією, напучуючи її у справах благочестя, тож саме його доробок є найбільш перспективним щодо пошуку можливих впливів ісіхастської традиції.

Розпочнемо зі спроби побіжної, загальної реконструкції ідеального образу ченця у проповідях Антонія Радивилівського. Природно, що життя ченця (як і будь якого християнина) має будуватися на «наслідуванні Христа», пише проповідник посилаючись на Августина: «Христїанинь прави онъ есть, который животноу Христовому послїдуеть, который въ всемъ Христови ревнуеть» [8, с. 84]. «Такъ животь Иноческій неповинень быти власный, толко Христовъ», – пише Радивилівський [8, с. 25]. Наслідування Христа дає нагороду на небесах та на землі [6, арк. 96 зв.].

Розмірковуючи про чернечі цноти проповідник пише, що інок має вмерти для світу «Если кто есть Инокомъ, маеться почувати, же власность Иноческая есть, такъ сби самому яко всімъ річамъ світовымъ умрїти... маеться чїловекоугодія выстерїгати...» [6, арк. 522]. Традиційною тут є вимога «умещвленія плоти»: «умещвленія розньи плоти вашеи, то воздержанїя от брашенъ и питїя, то неспаня, то Молитвы частыи, то Поклоны... Умираемо з Христомъ двояко, разъ коли марностями сего облудного свїта погоржаемъ... другїй разъ, коли Христовы на себи выражаемъ страсти...» [8, с. 24] і в іншому місці «если хочеть от смерти прїйти въ животь, потреба абы напередъ умерь свїту презъ взогоржене, тілу през умерщвленїе [8, с. 27].

Умертвїння плоті є умовою отримання нагороди на небі: «Слушная абысь себе трапиль и умерщвляль то уставичнымъ плачемъ за грїхи, то смиренїемъ, то розными пожадливости своей телесной повстягливостями, то бдїнїемъ, алчбою, жаждою, й иншими стобливими трудами, если хочешъ от самага Гда своего межи всіми Агглами и межи всіми Стыми за Блженнаго почитан быти» [7, с. 1599].

Воно трактується проповідником як складова наслідування Христа: «Крестъ который взявши на себе Прпдбная Имркъ: по-

слідувала Христу, єсть трапене albo умерщвленіє плоти Слухачу Православный. На прикладъ, трапить кто тіло свое Постомъ, Бденіємъ, Долгимъ на Млтві стояніємъ, Ношенемъ острой волосяницы, Коліно поклоненіємъ, гладомъ, зимномъ, наготою, упаленемъ Солнечнымъ, Битемъ до крове, желізомъ острымъ, працами щоденными; що чинить если не крестъ дховный послідуючи Хрсту носить?» [7, с. 1596].

З умертвіння плоті виводяться інші цноти «за слушную річъ собі почитала въ томъ наслідувати Христа Гда своего, и той Крестъ трапєня и умерщвленія плоти воспріємши на себе послідовати ему въ Чистости, Покорі, кротости, послушаніи, убозстві, воздержаніи, млтвахъ, и прочіихъ добродітелєхъ» [7, с. 1600], «в добродітелєхъ Иночєскихъ, въ послушаніи, въ смиреніи, воздержаніи, чистоті, убозстві, терпеніи. Животъ который взаистє яко сущіи презъ умерщвленіє плоти въ гробєхъ, нехай nebudeтъ стравленый на прожованю, на обмовах, на лінивстві до Церкви Божєй; але на трудахъ Духовныхъ, на милосердіи, на терпеніи, на послушаніи, на благости, на кротости, на смиренномудріи, на молитві» [8, с. 30].

Чернець має бути твердим як камінь «Инокъ въ вшєлякихъ искушеніяхъ и скорбєхъ повинєнь быти твердымъ, терпеливымъ, жадного слова прикрого намовити на того, кто кривду якую чинить» [8, с. 25]. Щобільше, що чернече життя є значно кращим та спокійнішим за світське, адже «мирські уряди» несуть «фрасунки й праці» [8, с. 29]. Антоній Радивиловський порівнює Антонія Печерського з феніксом, який сидить «яко на дрєвєсахъ пахнучихъ, на умерщвленіи плоти, на молитвахъ, на любви, на смиреніи й на богомысліи» [8, с. 210].

Отже, проповідник детально характеризує чернечі цноти, проте у словах, що звернені безпосередньо до ченців, фактично відсутні тенденції ісіхазму, на них ми натрапляємо у хвалебних словах присвячених печерським святим та «Общіх» проповідях на преподобних.

У XVII ст. в ході могилянських реформ відбувається популяризація спадщини печерських подвижників. Так, у лаврській друкарні в 1635 р. було надруковано твір Сильвестра Косова «Патерикон» – збірку житій Печерських угодників, скомпоновану на підставі Києво-Печерського Патерика. 1638 р. побачила світ «Тєратургема» Афанасія Кальнофойського з описом чуд, пов'язаних з Лаврою. Врешті, у 1643 р. Петро Могила урочисто

канонізував усіх печерських святих, понад сто мощей яких спочивало в печерах. Це наповнювало живим змістом релігійну та національну свідомість українця завдяки близькій достовірності об'єктів поклоніння – святих, ікон, чуд [9, с. 289]. Таким чином, ці подвижники правили за еталон святості і мали втілювати весь набір чернечих цнот, цим може бути пояснена присутність серед іншого виразних мотивів ісіхазму у присвячених їм проповідях.

Зокрема, ісіхастські тенденції (постійна молитва, мовчання тощо) ми знаходимо у проповідях на Антонія та Феодосія Печерських. Перераховуючи цноти Феодосія Антонія та інших святих проповідник кілька разів згадує «безмолвіє»: «множество цнотъ Иноческихъ, яко то Покаяніємъ, Постомъ, Бденіємъ, молитвою, смиренномудріємъ, Чистотою, нищетою духовною, *Безмолвіємъ* [курсив наш – В. С.], сухояденіємъ, Алчбою й жаждою, наготою, милостынею, слезами, Плачємъ, Воздыханіємъ й Колінопоклоненіємъ» [8, с. 78]; «в Долготерпінїи красенъ, в Любви исполненъ, в Безмолвіи Мужественъ... в Молитвахъ прилеженъ...» (про Феодосія) [8, с. 80]; «въ молчанїи, яко стый Афанасій затворникъ» [8, с. 92].

Постійна молитва, зокрема «Ісусова» є цнотою Антонія Печерського, який: «паслся росою уставичныхъ Молитовъ, гды ходячи й сидячи, маючи в рукахъ своїхъ Чотки, бючися в перси мовляль: Боже милостивъ буди мнї грїшному» [8, с. 212]. Розписуючи заслуги Антонія та красу його цнот Радивиловський вказує: «Что вымовлене оноє уставичное: Господи Ісусе Христе Сыне Божїи помилуй мене грїшного, если не златый бляскъ» [8, с. 213].

В «Общїхъ» словах ми також натрапляємо на мовчання та постійну молитву: «Кгды уважимъ діла Прпдбной Імркъ: которые зъ взятымъ на себе дховнымъ Крестомъ послїдуючи Христу творила, смїле речи похвалы ей можемъ, же яко Прпдбная, была Прпдбна во всїхъ ділехъ своихъ. Прпдбна въ убозствї, Прпдбна въ погорженю Міра, Прпдбна въ смиренїи, послушанїи, Прпдбна въ ціломудрїи, въ Благочестїи, въ истиннїи, въ любви Бжей и ближнего, въ Пощенїяхъ, Бдїнїяхъ, Службахъ, воздержанїяхъ, в молчанїи [курсив мій – В. С.], и прочая. Кгды вси тыи діла не для хвалы порожней людской, але// для хвалы Бжей творила» [7, с. 1601]; «Христось Гдъ нашъ иле Члкъ, для хвалы Бжей и збавеня ншго, любо много терпїль, еднакъ еще далеко болшъ терпїти прагнуль. Прагнуль вси тыи терпїти умерщвленїя, которые ты можешъ терпїти. Прагнуль терпїти умерщвленїе которое ты

терпиш надь непріателемъ твоимъ немстачися кривды от него тебі заданой, Прагнуль терпіти умерщвленіе которое ты терпиш въ Пості, въ жажді, въ алчбе, въ бденіи, *въ уставичныхъ млтвахъ* [курсив наш – В. С.], въ колінопоклоніи» [7, с. 1598]; «Покайся, Сотвори плоды достойны покаянія, Кгды тебі кажесть трапитися. отпущаючи Ближнему кривды, злымъ за зло не воздаючи; коли тебі кажесть постити, волосяницу носити, на земли голой албо на твердомъ ложи лежати. коли тебе кажесть мало спати, *долго на млтві стояти*» [7, с. 1602] [курсив наш – В. С.].

З огляду на вищезазначене, виникає справедливе питання про природу та мотиви такого хоч і не завжди виразного «пропагування» ісіхастського «ескейпізму», адже Антоній Радивилівський був типовим представником тогочасного «нового духівництва» – «священнослужителів, що мають добру загальну освіту, володіють навичками роботи з текстами і дискусій з опонентами, мистецтвом проповідувати та працювати з вірянами» [5, с. 217]. Як зазначає Л. Довга, «до такого духівництва висуваються нові вимоги, які явно суперечили традиційним візантійським уявленням про благочестя. Насамперед, це необхідність бути освіченими та заборона тікати від світу задля власного спасіння. Сумлінне виконання взятих на себе суспільних обов'язків, турбота про спасіння пастви та порядок у Церкві розцінюється як найкраще служіння Богові, що сприятиме і спасінню власної душі ієрарха. Несумлінне ж ставлення до праці на користь спільного блага кваліфікується українськими мислителями того періоду як гріх» [4]. Наприклад, як пише Інокентій Гізель, церковні ієрархи грішать, якщо вони віддаляються від людей: *«кинуть безмолвнаго себі где на єдині житія* [курсив мій – В. С.], удаляющєся отъ множества строєній духовныхъ, съ тщетою душевною вірныхъ. Єже єсть противу Єстєственнаго Закона, иже обовязуєть предъпочитати Добро Общеє надь уединенное» [2, с. 383].

Подібні висловлювання пов'язані з тим, що в Україні впродовж XVII ст. поступово формується нове, позитивне ставлення до активної суспільної позиції індивіда [3], що яскраво виявляється у численних панегіриках та ученій поезії київських та чернігівських інтелектуалів.

Але згадаємо, що ця особливість не є єдиною у формуванні системи цінностей тієї епохи. Як справедливо зазначила Ірина Бондаревська [1, с. 61–63], у цей час паралельно існують два під-

ходи до визначення життєвих цінностей: підхід споглядальний, який ґрунтується на візантійському благочесті, та активний підхід, в основі якого лежить усвідомлення важливості суспільного діяння людини. Ці дві «парадигми» співіснували між собою та часто накладалися одна на одну у свідомості мислителів тієї доби.

Так, сам Радивилівський свого часу отримав у Київській колегії ґрунтовну новочасну латинську освіту, брав активну участь у житті Церкви та суспільства будучи головним проповідником і намісником Києво-Печерської лаври, а пізніше ігуменом Київського Микільського монастиря: керував видавничою справою у Лаврі (що вже було нововведенням, адже поява друкованого тексту відкривала широкий доступ до знань), піклувався про забезпечення бідних приходів книжками, виконував різноманітні доручення свого патрона Інокентія Гізеля стосовно політичного та церковного життя тогочасної України. З цього «послужного списку» стає зрозуміло, що життя проповідника було далеким від споглядально-аскетичного ідеалу, який він час від часу декларував у своїх повчаннях. З огляду на це, подібні висловлювання, залежно від ситуації та контексту звучання, можна трактувати як формальні риторичні фігури, данина традиції, або й внутрішні переживання Автора проповідей, адже не можна забувати про те що він залишався перш за все духовною особою, ченцем.

Подібні колізії можна простежити розглядаючи вчення та життя інших українських мислителів цієї епохи, як справедливо зазначає дослідниця Л.М. Довга (і з чим неодноразово стикався у своїх студіях автор цієї розвідки), на їх прикладі «ми бачимо, як у діях (а може і в умах) тогочасної української інтелектуальної еліти (а це переважно представники православного кліру) комфортно співіснували здатність діяти за принципом «*vita activa*», а проповідувати принцип «*vita contemplativa*» [4].

Відповідь на питання про походження ісіхастських мотивів у проповідях Радивилівського може дати характер проповідей у яких присутні такі тенденції. Як вже згадувалося у словах, звернутих безпосередньо до пастви та братії, що мали за головну мету подати моральне повчання, виразні елементи ісіхазму фактично відсутні. Проте у «словах», що мали на меті, перш за все, прославити печерських святих (хоча їх роль як прикладу до наслідування теж не варто відкидати), а також в «Общих» словах (що не були виголошені і швидше подають загальний образ чере-

нечих чеснот, ніж повчання), ісіхастські мотиви є доволі виразними. Останнє дає нам можливість (звісно з певною мірою обережності) трактувати названі мотиви швидше як данину традиції (тобто складову загального, риторичного образу святості ченця), ніж керівництво до дії чи внутрішні переживання Автора.

Так чи інакше ідеї ісіхазму залишаються присутніми у бароковій традиції другої половини XVII ст., що цілком вписується в згаданий на початку розвідки концепт поліморфізму культури ранньомодерної України. Така тенденція дозволила зберегти ці ідеї у вітчизняній культурі, і які згодом яскраво виринули у спадщині Пасія Величковського.

Література:

1. Бондаревська І. Парадоксальність естетичного в українській культурі XVII – XVIII ст. / Ірина Бондаревська – К., 2005. – С. 61–63.

2. Гізель Інокентій. Мир с Богом чоловіку / Гізель Інокентій. – К., 1669. – С. 383.

3. Довга Л. М. Етика / Лариса Михайлівна Довга // Історія Української культури : в 5 т. – К. : Наукова думка, 2003. – Т. 3. – С. 635–651.

4. Довга Л. Штрихи до портрету ректорів Києво-Могилянського колегіуму: Лазаря Барановича та Інокентія Гізеля / Лариса Довга // 350-letcie Unii Nadziackiej (1658 – 2008) / Pod red. Teresy Chynczewskiej – Hennel, Piotra Krollia i Mirosława Nagielskiego. – Warszawa, 2008. – S. 341–358.

5. Йосипенко С. Л. До витоків української модерності: Українська ранньомодерна духовна культура в європейському контексті / Сергій Львович Йосипенко. – К. : Український Центр духовної культури, 2008. – С. 217.

6. Радивилівський Антоній «Вінець Христов...» / Радивилівський Антоній – К., 1688.

7. Радивилівський Антоній «Вінець Христов...» : рукопис / Радивилівський Антоній., І. Р. ЦНБУ ім. В. І. Вернадського. – П. Ник м. П. 560 т. 2.

8. Радивилівський Антоній «Огородок...» / Радивилівський Антоній. – К., 1676.

9. Яковенко Н. М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Наталя Миколаївна Яковенко. – К. : Критика, 2006. – С. 431–432.

10. Brogi Bercoff G. Rus, Ukraina, Ruthenia, Wielkie Ksiestwo Litewskie, Rzeczpospolita, Moskwa, Rosja, Europa Srodkowo-Wschodnia: o wielowartowosci i polifunkcjonalizmie kulturowym // Contributi italiani al XIII congresso internazionale degli slavisti / Ed. Alberto Alberti et al. – Pisa. – 2003. – P. 325–387.